

„Isten szabad ege alatt” – az egyházak Magyarországon 1945 és 1948 között

Balogh Margit

A történeti Magyarország többnemzetiségű, túlnyomórészt katolikus állam volt. Egyik központja az államalapítás óta Esztergom, a középkor századaiban a király után az ország első méltósága az esztergomi érsek volt. 1790 és 1848 között a katolikus mellett bevett vallássá lett a református, az evangélikus és az ortodox egyház, 1848-tól az unitárius is. A zsidó emancipációra (1867. évi 17. tc.) és az izraelita felekezet bevetté nyilvánítására (1895. évi 42. tc.) csak évtizedekkel később került sor. Az 1848. évi 20. tc. a bevett felekezetek egyenlőségét és viszonyosságát rögzítette, azok tehát polgári és politikai jogaik gyakorlása terén egyenlők lettek, s ebből következett a vagyoni, anyagi egyenlősítés elve is (de ez utóbbit az egész polgári korszakban nem valósították meg). Magyarországon 1848 óta jogi értelemben nincs államvallás, a katolicizmus számos tradicionális jogát azonban a polgári forradalom sem szüntette meg. (Pl. hogy az esztergomi érsek koronázza a magyar királyt, utoljára 1916. december 30-án, hogy a veszprémi püspök a királyné koronázója, a hercegprímás a vallási ügyeket is érintő törvényjavaslatokat előzetes véleményre megkapta, az egri érsek a király negyedik fiának nevelője stb.)

Az 1945 előtt korszakban a magyar egyházak szoros kapcsolatban álltak, egybeépültek, sőt összenőttek az állammal. Az összefonódás jogilag ugyan nem tükröződött a jogszabályokban, de jelen volt a mindennapokban, ezért – nem jogi értelemben – *államegyházaknak* is nevezhetjük őket. Ugyanakkor – egy csekély, magát egyik felekezethez sem soroló, vagy ateista rétegen kívül – a társadalom egésze valamely egyház tagjának vallotta magát. A társadalom önképébe az egyházak természetesen beletartoztak; a hívő közösségek létezése, a vallási kultúra ápolása, az hogy a pap a bölcsőtől a koporsóig kíséri egy ember életét – szóval az egyházak működése oly magától értetődő volt, mint a levegővétel. Egyházainak tehát a működési körüket és bázisukat tekintve *népegyházak* voltak. A népegyház nem személyes meggyőződést, elkötelezettséget és tevékenységet követel, hanem csupán az adott kultúra tudomásulvételét. (Bár statisztikai tény, hogy a társadalmi státus és a valóság között pozitív korreláció érvényesült.¹)

Az államegyház–népegyház fennállásának és virágzásának alapja, hogy az uralkodó kultúrát hordozza. 1945 után néhány évtized alatt sikerült felőrölni a korábbi rendszer meghatározó rétegeit, s e folyamat részeként – némi leegyszerűsítéssel azt is mondhatjuk, hogy – a 20. századi egyháztörténet ennek a nem jogi értelemben vett államegyházi–népegyházi rendszer működésének, illetve összeomlásának a története.

*

1 Lásd Tomka Miklós vallásszociológus kutatásait, például Vallás és vallásosság. In: Magyar tudománytár, 4. Társadalom, politika, jogrend. Szerk.: KULCSÁR Kálmán–BAYER József. Budapest, 2003, 213–223. p.

A társadalomról

1945 egy felszabadulással vegyített hódítás és egy forradalmi mélységű rendszerváltozás (felfordulás) kezdete. Összes ellentmondásával és megoldhatatlan kérdésével együtt is a reménység korszaka volt az állam és az egyház kapcsolatrendszere szempontjából is. Tömegek remélték, hogy Magyarország megindul egy modern és demokratikus társadalom irányába. Az első szabad választásokon (1945. november), az általános választójog bevezetése után a szavazók 17%-a szavazott a kommunistákra, s közel ennyi a szociáldemokratákra. A választók többsége azonban a konzervatív kisgazdapártra szavazott, ami jelzi: Magyarország erősen megosztott volt. Ez a megosztottság nem friss fejlemény, hanem évtizedekre, sőt évszázadokra visszanyúló „hagyomány”.

A magyar történelmi egyházak számos tehertétellel léptek át a II. világháború utáni rendkívül bonyolult magyar valóságba. A Horthy-korszak egyházainak közös jellemvonása a *kommunistaellenesség*. Ennek gyökere visszamegy az 1919-es Tanácsköztársaság idején hozott egyházellenes intézkedésekre, és része volt egy általános szovjetellenességnek. Az egyházak vezetői – bár nem azonosultak vele –, de több szállal *kötődtek a magát keresztény-nemzetinek nevező ellenforradalmi rendszerhez*. Tartózkodtak a német- vagy nyilasbarát gesztusoktól, de a hivatalos antiszemitizmus türéseivel-támogatásával a hívő tömegeket is passzivitásra készítették.

Az egyes egyházak helykeresését nyilván eltérő módon befolyásolták múltbéli konkrét szerepvállalásuk. Legnehezebben a katolikus egyház alkalmazkodott az 1945 utáni politikai változásokhoz – részint többségi volta és nagy intézményi ereje, részint a Habsburgok, illetve a Horthy-rendszer iránt tanúsított hűség miatt. A Tanácsköztársaság bukása után rendszerstabilizáló tényezővé vált és szállította az ideológiai érveket annak létjogosultságához. A katolikus egyház kezében volt az oktatási intézmények többsége. Tekintélyes sajtóval, nagyszámú egyesülettel és szervezettel rendelkezett, és bizony joggal érte bírálat óriási latifundiumai és feudális berendezkedése miatt (ami igen kevésbé hasonlított az evangéliumban megkövetelt szegénységre és szerénységre). A protestáns egyházakat kevesebb megrázkódtatás érte, mivel történelmükben komoly hagyományai vannak a liberális társadalmi törekvéseknek. Nem szolgálták ki gátlástalanul a Horthy-rendszert, sőt inkább egyfajta intellektuális ellenzékét alkották. Persze ez óvatos ellenzékiség nem jelenti azt, hogy a protestánsok ne működtek volna együtt a Horthy-rendszerrel. A rendszer összeomlása, majd az ún. népi demokrácia kiépítése és megerősödése az egyházak számára is nyilvánvalóan új helyzetet teremtett. „...ez kétféle, szélsőségesen eltérő politikai magatartáshoz vezethetett az egyház részéről – állapítja meg a neves lengyel egyháztörténész, Bohdan Cywinski² – vagy az új hatalommal való kifejezetten aktív együttműködéshez és szimbióziskereséshez – ahogy ez eddig történt –, vagy pedig annak nem hiteles és nem magyar hatalomként való teljes elutasításához és semmibe vételéhez.” Az adott társadalmi légkör nem adott lehetőséget átmeneti megoldásra. Tehát a radikális változás nem törvényszerűen, de *magában hordozta az egyházak és az állam konfliktusát* már 1945 és 1949 között is, amikor – erősen korlátozva, szuverenitáshiányosan, de mégiscsak – parlamenti demokrácia volt.

Az új hatalom első megnyilatkozásai mentesek voltak az egyház- és vallásellenességtől, de bizonyos fejlemények (pl. Apor Vilmos győri püspök meggyilkolása, Angelo Rotta pápai nuncius kiutasítása, a Vörös Hadsereg által kifosztott templomok, szentséggyalá-

2 CHYWINSKI, Bohdan: Tűzpróba. Egyház, társadalom és állam Kelet-Közép-Európában II. „...Titeket is üldözni fognak” 1944–1958. Budapest, METEM, 2005, 254. p.

zások) ennek ellenkezőjét sejtették. Az 1945 és 1948 közötti kormányok deklarált célja a *szeparáció*, az állam és az egyházak szétválasztása volt. Ez az önmagában polgári demokratikus követelés akár mélyebb sérelmek nélkül is végbemehetett volna. A történelem már bizonyította, hogy egy szeparáció lehet a természetes munkamegosztás következménye, amikor az állami gyámkodástól megszabadult egyházak saját maguk alakíthatják ki önkormányzatukat, autonómiájukat, és megtalálhatják az állammal való együttműködés lehetőségeit (Belgium). Ám ha a szeparáció antiklerikális céllal megy végbe (mint történt pl. Franciaországban a századelőn), akkor annak következménye az egyházak közéleti tevékenységének háttérbe szorítása lett.

Magyarországon a demokratizálódás helyett annak kudarcra következett be. A hatalomra került politikai erők a szétválasztást nem munkamegosztásnak, nem szerves fejlődésnek, hanem a „klerikális reakció” elleni élet-halál harcként értelmezték.

A koalíciós kormányzás (1945–1949) idején hozott intézkedéseket 4 nagyobb csoportba sorolhatjuk.

1. Az egyházak gazdasági hatalmának megtörése.
2. Az egyházak közéleti és politikai aktivitásának leszűkítése.
3. Az egyházak kulturális, oktató-nevelő monopóliumának megszüntetése.
4. Látszólag ellentmond az előbbi háromnak a negyedik csoport: a vallásszabadság és lelkiismereti szabadság érvényesülése érdekében tett lépések. Ám ez a koalíciós kormányzás ellentmondásosságából fakad.

Az első lépés: az egyházak gazdasági hatalmának megtörése

Az egyházak működésének anyagi alapjai a Horthy-korszakban is több forrásból tevődött össze. Felekezetenként eltérő volt az *önfenntartás*, az *állami segélyezés* és a *hívek adakozási hajlandósága*. A legbiztosabb jövedelmet a *földingatlan* jelentette,³ ami a korabeli pártpolitikai programok központi kérdése volt.

Az 1945. évi *földreform* az egyházak földjét – kárpótlást ígérve, de végül is nem adva – kisajátította. Az intézkedés a katolikus egyházat érintette a legérzékenyebben: 862 ezer kataszteri holdjából 765 ezer holdat sajátítottak ki. A katolikus püspökök tudomásul vették a történelmileg szükséges földreform *tényét*, viszont szóvá tették annak *módját*, az átgondolatlan kivitelezést és politikai célokra történő kihasználását. A gyorsaság, amivel a kormány elindította a földtulajdon átstrukturálását, felkészületlenül érte a polgári erőket, s egyben megakadályozta őket abban, hogy alternatív javaslatot tegyenek. A földreform következtében olyasmi volt kialakulóban, amit mind a nyugati szövetségesek (különösen a britek), mind a hazai világi katolikusok és egyházi személyek szerettek volna elkerülni: *a korábbi gazdasági szerkezetek forradalmi mérvű megváltozása*. Emellett az egyház

3 Az 1935. évi birtokstatisztika szerint összesen 1 006 311 kataszteri hold egyházi birtok maradt. Ebből:
– a latin szertartású római katolikus egyház 862 704,
– a görög szertartású katolikus egyház 14 590,
– a református egyház 102 755,
– az evangélikus egyház 21 055,
– a görögkeleti egyház 3711,
– az unitárius egyház 302,
az izraelita vallásfelekezet pedig 1194 kat. holddal részesült.

gazdasági (és áttételesen szellemi) befolyásának megrendítését, a baloldal népszerűséget, távlataiban a kommunista hatalomátvételt is szolgálta. A megmaradt kb. 80 ezer kh a plébániák, lelkészségek, intézmények megélhetését nem biztosította. Az állam ugyan államsegélyként kongruát (azaz a papok fizetéséhez állami kiegészítést adott) és egyházi, illetve iskolai segílyt is folyósított, de mindez gyorsan a zsarolás eszközévé vált. (Csak a „jó egyházak”, a „jó” papok kapjanak, a rosszaktól elvonjuk...)

Az egyházak gazdasági erejét gyengítette az is, hogy az *egyházi adók közadóként való behajtása 1947-ben megszűnt*. 1947-ig az egyházi adót a községi adókhoz kapcsoltan hátrózták meg és hajtották be, a községi segélyben valamennyi bevett felekezet egyformán, arányosan részesült, s az állami költségvetés rendkívüli kiadások rovataiból is élvezhették az állami juttatásokat. Nyilvánvalóan több és rendszeres a bevétel, ha azt hatóságilag beszedik, mintha házról házra járva kell az adakozási hajlamot serkenteni. A földreformmal megerősödött parasztság ugyan eltarhatta volna az egyházat, de néhány év múlva ők is lehetetlen helyzetbe kerültek.

A hívekkel együtt kuláklísta került plébánosok 1951-ben „önként” lemondtak a még megmaradt földingatlanjaikról. Tehát egyre inkább a hívek áldozatkészségétől és a hatalom kényétől függött az egyházak anyagi biztonsága.

A második lépés: az egyházak közéleti és politikai aktivitásának visszaszorítása

A) A hivatalból eredő törvényhozói szerep megszűnése

A nem jogi értelemben vett államegyháziság egyik legmarkánsabb ismérve, hogy az egyházak 1945-ig részt vettek a törvényhozásban és a törvényhatósági munkában, azaz az államhatalom közvetlen és aktív részesei voltak.⁴ 1945 után Magyarországon is a baloldali gondolkodás és politika fellendülése következett be, amibe nem illett bele a történelmi és

4 1895-től a katolikus, az ortodox egyházak mellett a protestáns egyházfők is hivatalból felsőházi tagokká váltak. Az I. világháború elsodorta ezt a törvényhozási rendszert. Az 1920-as illetve 1922-es törvényhozási ciklusban csak egykamarás nemzetgyűlés működött, tehát nem volt olyan törvényhozási intézmény, amelynek egyháziak hivatalból tagjai lettek volna. (Egyéni választókerületben természetesen választhatóak voltak, így lett 1920-ban a nemzetgyűlés tagja pl. Slachta Margit szociális missziósnővér, az első női képviselőnk, vagy Prohászka Ottokár székesfehérvári megyéspüspök). A kétkamarás országgyűlés 1927-re állt vissza. A képviselőház mellé az 1926. évi XXII. tc. visszaállította a felsőházat (ez lett a főrendiház utódja), amelynek 242 tagjából 33 egyházi-felekezeti nagyság hivatalból helyet kapott. A harminchárom főből – 19 katolikus (11 megyéspüspök, 5 szerzetesrendi főnök és a 3 – esztergomi, kalocsai és egri – székesfőkáptalan nagyprépostja);

– 1 görögkeleti főpap (a budai szerb ortodox püspök);
– 6 református (az egyház hivatalban legidősebb 3 püspöke és 3 főgondnoka);
– 4 evangélikus (az egyetemes egyházi és iskolai felügyelő, a hivatalában legidősebb kerületi felügyelő, valamint a hivatalában legidősebb két püspök);
– 1 unitárius (az unitárius egyház hivatalban legidősebb egyik elnöke, vagy a püspök vagy a főgondnok);
– valamint az ortodox és neológ izraeliták egy-egy rabbija. Az izraelita felekezet felsőházi képviselőjét az 1939. évi IV. tc. megszüntette: „...zsidót nem lehet az országgyűlés felsőházának tagjává megválasztania”. [Magyar Törvénytar, 1939. IV. tc. 4. (1).]

A területi revízió következtében nőtt az egyházi képviselő. Az 1939-ben megnyílt országgyűlés kezdetén a felsőháznak 42 (16,9%) pap tagja volt hivatalból, közülük 36 főpap (14,5% püspök, kanonok, rendfőnök), 6 alsópap (2,4% plébános, lelkész).

jogi hagyományokon alapuló politikai berendezkedés. Az egykamarás nemzetgyűlés létrehozása, a köztársaság kikiáltása az egyházfők, kivált a katolikus hercegprímás több előjogát semmisítette meg: a felsőház eltörlése után a püspökök többé nem voltak hivatalból tagjai a törvényhozásnak; a püspöki kar ezek után nem tárgyalhatta meg a törvényjavaslatokat, hogy azokról előzetesen véleményt nyilváníthasson; véget ért a hercegprímás királykoronázási joga; eltörölték a püspökök örökös főispáni rangját, az esztergomi érsek hercegprímás címét (csak prímás megnevezést használhatott, ugyanezt mondta ki a 1951-ben a Vatikán is.)

Az egyik legizgalmasabb kérdés – Mindszenty József hercegprímás személyes sorsa kapcsán – a magyar hercegprímás közjogi funkciója, annak értelmezése és változása.

Mindszenty Józsefet a pápa – az 1945. március 29-én elhunyt Serédi Jusztinián hercegprímás utódját – 1945. augusztus 16-án, hat hónapnyi várakozás után nevezte ki. A paraszti származású főpap már 1919-ben ütközött a Károlyi Mihály-féle polgári demokráciával és a Tanácsköztársasággal is. A két háború közötti években kiváló egyházszervezői munkájával, fáradhatatlanságával és buzgóságával tűnt ki. 1944-ben szentelték a veszprémi egyházmegye püspökévé. Elvhu, következetes és bátor magatartásról tett tanúbizonyságot, amiért végül is Szálasi börtönében kötött ki. Amikor a szovjetek bevonulása után egy szilárd jellemű, határozott erkölcsi-eszmei álláspontot képviselő személyt kerestek a megüresedett esztergomi érseki székbe, akkor Mindszenty személye alkalmas jelöltnek tűnt. Őt a neveltetése, a gyökerei mély érzésű magyar hazafivá, konzervatívva és a jobboldal hívévé tették. Nemcsak hivatalát, hanem az azzal járó történelmi hagyományt is roppant komolyan vette. Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök üdvözlő táviratára a következő választ küldte: „*Meleg gratulációját hálással köszönöm, az ország első közjogi méltósága hazája rendelkezésére áll. Hercegprímás.*”⁵ Az „ország első közjogi méltóságá”-nak említésével zavart és megütközést keltett, mert az lett az üzenete, hogy az új főpásztor az égi hatalom földi képviselése mellett bizonyos földi hatalomra is igényt tart. Ugyanis az első közjogi méltóság az államfőt illeti meg, megelőzve a miniszterelnököt is. A távirat légtüres politikai térben hangozott el, ám a háború utáni államvezetés számára kihívást jelentett.

Mindszenty ünnepélyes székfoglalójakor, 1945. október 7-én ismételtén utalt az ország hercegprímását megillető közjogi helyzetre is: ezúttal az ország „első zászlósúrá”-nak nevezte magát, amit a korabeli sajtó és egyházmegyei körlevelek is átvettek.⁶

Az első zászlósúr az esztergomi érsek sajátos helye a magyar feudális államszervezetben. A 14. századtól a zászlósúruk olyan országos főméltóságok voltak,

Az 1940. évi XXVII. tc. szerint felsőházi tag lett:

- 23 latin, 5 görög szertartású katolikus főpap;
- az Erdélyi Katolikus Status világi elnöke;
- az 5 református egyházkerület püspöke és főgondnoka;
- 3 evangélikus püspök, az evangélikus egyetemes felügyelő és 2 evangélikus egyházkerületi felügyelő;
- 1 unitárius képviselő;
- 2 görögkeleti püspök.

Kormányzói kinevezéssel további 2 katolikus nagyprépost, 2 református püspök és az erdélyi szászok képviselője került a felsőházba.

5 Politikatörténeti Intézet Levéltára 274. fond 7. csoport, 247. ő. e. 16. fol. Távirat dálnoki Miklós Béla miniszterelnöknek. 1945. szeptember 22. 8 óra 45 perc. Eredeti példány.

6 MINDSZENTY József: Emlékirataim. 4. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 1989, 83. p.

akik önálló bandériummal és saját zászlóval vonultak a királyi hadba. Később az ország legfőbb főnemesi tisztségviselőit nevezték így. A legfőbb világi rendű zászlósúr a nádor, a legfőbb egyházi rendű zászlósúr a primás volt. Mivel az egyházi rendűek megelőzték a világiakat, a primást tekintették az ország első zászlósúrnak. A hercegprimási méltóság a magyar történelem ezer éve alatt egyszerre volt egyházi és közjogi. Primási tisztségéből eredően az egész országra szóló lelkipásztori feladatkört viselt, ebben az értelemben nevezte magát az „ország főpapjának”. A régi magyar közjog a primást számos ranggal felruházta⁷. A 20. század közepére ezek a feudális rangok kiürültek és jelképpé váltak. Már 1918 előtt is a primásnak csak a királykoronázás közjogi feladata maradt meg, de a két világháború között ez a szerep is üres volt. Azonban Magyarország államformája 1946-ig királyság volt, az, amiben a hercegprimás közjogi hatásköre gyökerezett.

Kétségtelen, hogy ebben az időszakban az államfői tisztséget illetően jogi vákuum volt az országban. A történelem folyamán a hercegprimás jogositványai közé nem tartozott a távollévő király képvisellete, mert ez a mindenkori nádort illette meg. 1867 óta viszont Magyarországon nem volt nádor, mert ezt a tisztséget nem lehetett összeegyeztetni a felelős minisztériummal. A jogfolytonosság „erős fonalai és finom erezetei” tehát valóban szakadoztak. *Ebben a provizórikus közjogi zűrzavarban – legalábbis jogelméleti szinten – a hercegprimási méltóság egy szilárd, a történelmi jogfolytonosságot is reprezentáló, pártokon felül álló, legitim hatalomforrás maradt.* Ezért Mindszenty József kijelentése zászlósúri mivoltára, első közjogi méltóságára vonatkozóan – akár valóban le akarta törölni a port az íratlan alkotmányról, akár szimbolikusan is gondolta, hogy átmenetileg neki kell kitölteni a közjogi űrt – azt a benyomást keltették-kelthették, hogy fel akarja éleszteni a primási funkció idejétmúlt közjogi tartalmát és hatalmát is, nemcsak erkölcsi tekintélyét.

A háború utáni összeomlás és letargia közepette Mindszenty az újjáépítésben kiemelt és irányító szerepet szánt az örök és meg nem roppantott katolikus egyháznak. A kommunizmust határozottan elutasította mint rossz, veszedelmes és hamis rendszert. Hercegprimási felelőssége tudatában határozott: ezzel a rendszerrel az egyház nem működhet együtt, sőt harcba kell szállni vele. Törekvése konfliktusok sorozatát gerjesztette. A korona védelmében szembeszállt a köztársaság kikiáltásával, amiben a kommunizmus előhírnökét látta. Ennek viszont az lett a következménye, hogy már az első, a még nem kommunista kormánytól is elidegenedett. 1945-ben nem hitte, hogy a hazai és nemzetközi politikai erőviszonyok kizárják a királyság feltámasztását és vele azt is, hogy egy egyházi főméltóság, jelesen a hercegprimás közjogi méltóság legyen. Szolgálatá később drámaivá vált – mind egyéni sorsa, mind egyháza szemszögéből.

7 Például egyike az ország rendes bírának, ő koronázta a királyt, tagja volt a helytartótanácsnak, ő volt a pénzverés felügyelője, több alkalommal a primások királyi helytartók voltak, 1270-től a primás volt Esztergom vármegye örökös főispánja). A kérdéstről lásd ERDŐ Péter: Mindszenty és primási tisztsége. In: Mindszenty József emlékezete. Szerk. TÖRÖK József. Budapest, Márton Áron Kiadó, 1995, 19–32. p. (Studia Theologica Budapestinensia. Vol. 13.)

B) A katolikus párt kérdése 1945 után

Katolikus világnézeti párt az 1945. évi parlamenti választásokon még nem, de az 1947. évben már indult, s jelentős sikert ért el: a kommunista párt után legtöbben rá szavaztak, s ezzel 60 képviselője került a Parlamentbe. Ezzel a pártok sorrendjében a 4. helyet ért el. Ám a párt az ún. „szalámitaktika” (azaz a politikai ellenfelek nem egyszerre, hanem szeletenként történő leválasztásának) áldozatul esett. 1948 első felében a párt kezdett széthullani, több képviselő mentelmi jogát felfüggesztették, majd hamis vádak alapján többeket megfosztottak mandátumuktól. 1949 elején a párt vezére is elmenekült az országból, hasonlóan a Keresztény Női Tábor vezetőjéhez. E pártra 1947-ben közel hetvenezeren szavaztak, így 4 képviselője jutott be a parlamentbe (egyéni választókerületben).

Formailag ugyan még az 1949. májusi országgyűlési választásokon megalakult kormánynak is volt 2 kisgazda és 2 parasztpárti minisztere, de az már csak egy pszeudó többpártiság. A hatalom átvételét az 1949. augusztus 18-án elfogadott alkotmány rögzítette amennyiben kimondta, hogy az ország államformája a népköztársaság, „a munkások és a dolgozó parasztok állama”, és ennek megfelelően minden hatalom a dolgozó népé.

C) Az egyházi háttérű civil szervezetek felszámolása

A kommunista irányítás alatt lévő politikai rendőrség 1945. decembertől kezdi szisztematikusan gyűjteni az egyházakra vonatkozó információkat. Kitapintható vezérelv: erkölcsileg kell kikezdeni és ezáltal sebezhetővé tenni az egyháziakat. Le kell jártni az egyházi személyeket – és rajtuk keresztül hiteltelenné tenni az egyházakat. Ez a módszer az érvényesül a felekezeti egyesületek ellen indított támadás kapcsán is. 1945 végétől, 1946 tavaszától megindult a *leleplezés-hadjárat*. A közvéleményt a reakciós, bombagyáros, szatír, homoszexuális, gyilkos, pedofil és összeesküvő papokról szóló történetek sokkolták. Időközben a törvényhozás is „felkészült” a polgári erőkkkel való leszámolásra. 1946. március 23-án kihirdették az 1946. évi VII. tc.-t a demokratikus államrend és a köztársaság védelméről (amit a köznyelv csak hóhértörvényként emlegetett). E törvény évtizedeken át szolgált hivatkozási alapjául a tömegével gyártott koncepciós pereknek. Végül egy szovjetellenes összeesküvés-sorozat ürügyén⁸ 1946 júliusában generálisan feloszlatták az egyházi egyesületeket, köztük több mint 170 féle katolikus egyesületet, köztük a keresztényszocialista szakszervezetek is. (A hitbuzgalminak minősített egyesületek – pl. Mária Kongregációk, Rózsafüzér Egyesületek, Katolikus Népszövetség – még 1949-ig működhettek.) Megszaporodott az egyházi megmozdulások és rendezvények (körmenetek, búcsújárások, zarándoklatok) akadályozása, esetenként betiltása. 1948 tavaszán feloszlatták a Karitátsz, ami az egyház régóta célkeresztben álló karitatív tevékenységének adta meg a kegyelemlövést.⁹

A koalíció éveiben az egyházi könyvkiadás is összezsugorodott: 1945-ben még katolikus egyházi tulajdonban volt 20 nyomda (pl. Stephaneum, a váci Kapisztrán-nyomda, a kispesti Szalézi Művek), ezeket 1948–49-ben államosították. 1945-ben 66, 1946-ban 117, 1947-ben 206, 1948-ban 121 katolikus kiadónál előállított könyv jelent meg. Az 1950-es években alig egy-kettő. Teljes intenzitással folyt a magyar katolikus és általában az egyházi kultúra elszegényesítése.

8 Gyöngyösn és környékén a Kiss Szaléz-féle szovjetellenes „összeesküvés” 1945 őszén–1946 tavaszán; majd Budapesten az Oktogon téri merénylet, 1946 júniusában.

9 A Karitász 1991-ben lett újjászerveve.

Végül idesorolható a pápai nunciatura kiutasítása, a *szentszéki–magyar diplomáciai kapcsolatok*¹⁰ befagyasztása is. 1945. április 4. és 1990. június 21. között nincs apostoli nuncius Magyarországra, illetve magyar követ az Apostoli Szentszékhez delegálva.

A harmadik lépés: az egyházak oktató–nevelő pozícióinak megsemmisítése

Az egyházak iskolafenntartói joga a történetiségből eredt: a korai évszázadokban kizárólag a katolikus egyház, majd a 16. századtól más felekezetek is szerveztek és tartottak fenn iskolákat.

1945-ig a Horthy-korszak oktatási-nevelési gyakorlatát erőteljes vallás-erkölcsi célkitűzések jellemezték. Iskolafenntartótól függetlenül az iskolai nevelés egyik célja a vallás-erkölcsi nevelés volt, így az állami közoktatásban is kötelező volt az iskolai hitoktatás, sőt a tankötelezettség magában foglalta a templomjárás kötelezettségét is (1921. évi XXX. tc.). 1923-tól a hitoktató a tantestület tagja, majd a „magyar hiszekegy”¹¹ rendeleti bevezetésével az imát és imádkozást bevonták a politikai propaganda gépezetébe. Az egyházak a második világháború befejezése után az addig kialakult jogi helyzet tekintették tanügy-politikájuk alapjának. A különböző jogszabályok 1948-ig nem is vonták kétségbe az egyházak által alapított és fenntartott iskolák egyházi jellegét.

A háború befejezése után az esélyegyenlőségből kiindulva a legfontosabb állami oktatási feladat az oktatás intézményi strukturájának átalakítása volt: az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. augusztus 18-án elrendelte (6650/1845. M. E. sz.) az elvileg már 1940-ben bevezetett 8 osztályos alapiskola általánossá és kötelezővé tételét. A struktúraalakítással párhuzamosan zajlott az oktatás tartalmának módosítása is. A „demokratikus szellemű világnézeti áthangolás” jegyében egyébként 1945 áprilisában (!) megkezdték a tankönyvek felülvizsgálatát. Az 1947/48-as tanévtől kezdve csak az új, a Vallás- és Közoktatási Minisztérium által jóváhagyott és az Állami Tankönyvkiadó által kiadott tankönyvekből lehetett tanítani. Egy másik rendelet eltörölte a latin nyelv kötelező oktatását. Az intézkedések számos súrlódással jártak, de egyik sem volt olyan súlyos, mint az 1947 tavaszi összeütközés a *fakultatív vallásoktatás* kérdésében. A kisgazdapárt részéről elhangzott javaslat váratlanul nagy tiltakozási hullámot keltett, ami meglepte a politikusokat, nyilvánvalóvá vált, hogy az iskolák fokozatos és demokratikus szekularizációjának programja megbukott az egyházak tömegbefolyásán, szervezettségén és akcióegységén. Néhány hónap múlva a fakultatív hitoktatás – legalábbis egyelőre – lekerült a napirendről. Ám csak idő kérdése volt, hogy az iskolakérdés mikor és milyen formában bukkan újból elő, hiszen ekkorra Csehszlovákiában és Jugoszláviában már államosították az iskolákat...

Az egyházi iskolák államosításának előkészítése 1947 végén kezdődött, a már lényegesen megváltozott politikai erőviszonyok közepette. Ortutay Gyula kultuszminiszter első lépésként csak az ún. kisiskolák államosítását hirdette meg nyilvánosan, ami nem is ütközött

10 Az Apostoli Szentszék 1920. április 14-én, tehát még a trianoni békeszerződés ratifikálása előtt, vette fel a diplomáciai kapcsolatot a Magyar Királysággal. Izgalmas kérdés, hogy míg Magyarországról kiutasítják az apostoli nunciust, addig Csehszlovákia és a Vatikán közötti kapcsolatok tán soha nem voltak olyan jók, mint 1945 után: 1946. május 13-án a hivatalos kapcsolatok helyreálltak és Saverio Ritter érsek nunciusként Prágába érkezett.

11 Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, hiszek egy isteni örök igazságban, hiszek Magyarország feltámasztásában.

ellenállásba a költségvetés parlamenti vitáján 1948 februárjában. Április végén azonban már az összes általános iskola államosításának tervét vitatták. A fokozatos államosítás koncepcióját tehát alig négy hónap alatt felváltotta egy jóval gyorsabb ütemű, radikális elképzelés. A politika most sokkal jobban felkészült. Sikerült maga mellé állítani a világi pedagógusok zömét (bérezés kérdése), végig hangoztatta a kötelező hitoktatás fennmaradását – tehát csak a forma változna, a tartalom nem. Az 1948. június 16-án elfogadott 33. törvény értelmében összesen 6505 iskolát államosítottak, ebből 5407 általános és népiskola, 98 tanító(nő)képző és líceum, 113 pedig gimnázium volt. Az állami státusba került volt felekezeti pedagógusok létszáma megközelítette a 18 ezer főt. Egy év múlva pedig törvényerejű rendelet (1949. évi 5. sz.) tette fakultatívvá a hittanoktatást.

Polgári demokratikus intézkedések

A polgári kor legfontosabb és máig ható törvénye az 1895. évi 43. tc. a vallás szabad gyakorlásáról. Ez a törvény alkotta meg a felekezetek háromfázisú koordinált rendszerét. Ez azt jelenti, hogy a felekezeteket 3 kategóriába sorolták:

- *Bevett felekezetek* (latin, görög és örmény szertartású római katolikus, református, evangélikus, unitárius, ortodox, izraelita) – megtartották addigi kiváltságaikat, előjogaikat, egymással szemben egyenlők, nemcsak szabadon működhettek, de működésükhöz állami támogatást is kaptak (pl. kongruát, iskola-fenntartási támogatást); a főrendiház tagjai.
- *Elismert felekezetek*, mint a baptista egyház (amely 1905-ben lett elismert) és az iszlám vallás (amelyről 1916-ban törvény rendelkezett) – szabadon működhettek, de nem kaptak állami támogatást.
- *El nem ismert vagy túrt felekezetek* (szekták). Pl. nazarénusok, adventisták, metodisták, Üdvhadsereg, Jehova Tanúi, pünkösdisták. Ezek is működhettek, de csak egyesületi és gyülekezési jog szabályai szerint, tehát gyakorlatilag rendőri-csendőri felügyelet alatt álltak. Ha az adott szekta hitelvei valamely fennálló törvénnyel ütköztek, vagy tagjaik nem tettek eleget állampolgári kötelezettségüknek (pl. fegyverfogás, hivatali eskü letétele), akkor azokkal szemben az állam fellépett. 1938-ban, a háborús való készülődés jegyében, belügyminiszteri rendelet tiltotta be a legtöbb kiségyházat.

Ezt a rendszert törölte el az 1947. évi 33. törvény, amely megteremtette a felekezetek egyenjogúságának jogi alapjait. Ettől kezdve az állam csak elismert és el nem ismert egyházakról tud. Elvileg minden felekezet, egyház egyenlő lett az állam előtt. A törvény nagy hiányossága, hogy nem rendezte a kisebb vallási közösségek helyzetét. Az egyenjogúsítás ugyanis csak azokra a felekezetekre vonatkozott, amelyek 1947-ig elnyerték az elismert státust, ilyen pedig csak a baptista (1905) és a metodista egyház (120.000/1947. II. VKM rendelet), valamint az iszlám vallás volt. A többi kiségyházra nézve hatályon kívül helyezték ugyan az 1938-as tiltó rendelkezést, de státusuk bizonytalan maradt, legalisan csak a Szabadegyházak Tanácsa keretei között működhettek.

Szeparáció helyett vallásüldözés

Rákosi Mátyás, az MKP vezére 1948. január 10-én pártgyűlésen jelentette ki: „A magyar demokrácia eddig minden problémát, mely elé a történelem állította, megoldott. Amikor napirendre tűzi, végezni fog azzal a reakcióval is, amely az egyház köntöse mögé búvik.”¹² Ez egy nyílt hadüzenet volt... Megkezdődött az egyházi ellenzék félreállítására és 1949 végéig a lényegesebb egyházi posztokon őrsváltás következett be. Ezt lemondásokkal, áthelyezésekkel, internálással vagy börtönbüntetéssel érték el: Pl. Turóczy Zoltán evangélikus püspököt háborús büntett vádjával a nyíregyházi népbíróóság 1945-ben 10 évi fegyházra ítélte. A református egyház legnagyobb tekintélyű vezetőjét, Ravasz Lászlót dunamelléki püspököt 1948. áprilisban, Révész Imre tiszántúli püspököt 1949 szeptemberére lemondásra kényszerítették. Az evangélikus egyházon esetében azonban a személyi változások nem jártak azonnal a megegyezési készség felülkerekedésével. Végül a rendőrség 1948. szeptember 8-án letartóztatta Ordass Lajos püspököt, valamint az evangélikus egyházegyetem főtitkárát (Vargha Sándort) és az egyetemes egyházi és iskolai felügyelőjét (bárá Radvánszky Albertet). Ezzel mintegy lefejezték az egyházi vezetést. Ám Rákosiék ekkor még nem voltak elég magabiztosak ahhoz, hogy a későbbi Mindszenty-ügyhöz hasonló politikai pert kreáljanak Ordass körül. Ehelyett a Budapesti Uzsorabíróóság elé vitték az ügyet, amelynek különtanácsa 1948. október 1-jén két évi fegyházra ítélte a püspököt; püspöki tisztétől pedig egy kiterjesztett egyházfegyelmi eljárás fosztotta meg. A színjáték funkciója az volt, hogy ezáltal eltávolítsák az egyház éléről azokat, akik a megállapodást (s a nagy horderejű iskolaállamosítást) ellenezték.

A menesztett egyházi vezetők helyét és a választható világi tisztségviselők posztját a hatalomhoz lojális személyekkel töltötték be, akik ún. egyezményeket kötöttek az állammal: 1948. október 7-én a református és az unitárius egyházzal, december 7-én az izraelita felekezet képviselőivel és december 14-én az evangélikus egyházzal. A négy egyezmény a lakosság 30%-át érintette. Ugyanakkor a legnagyobb egyházzal, lakosság 70%-át kitevő katolikussal most nem írnak alá egyezményt, csak 1950-ben.

Miért volt szükség a megállapodásokra?

A kormány a megállapodások kikényszerítésével egyrészt az iskolák 1948. júniusi államosításából fakadó bizonytalanságot akarta levezetni: ezért mindegyik megállapodásban a „kötelező iskolai vallásoktatás” jogáról és annak biztosításáról van szó.

Másrészt a szeparációból következő helyzetnek akart elébe menni. A homogén ateista pártállam szeparációs elképzelése is más: nem az egyházak autonóm működésével járó elválasztást szorgalmaztak, hanem olyat, amely az egyházakat a társadalomtól elválasztja, elidegeníti, az államnak viszont alárendeli, ahhoz minden korábbinál szorosabban hozzáköti. Ha ugyanis a szétválasztás bekövetkezik, akkor ez azt jelenti, hogy az állam számára az egyházak működése közömbös, azokat a civil társadalom autonóm szervezeteinek tekinti. Amennyiben a vallás magánügy, akkor a vallást hordozó egyházak működése sem lehet az állam által szabályozott és ellenőrzött. Rákosiék a szeparáció jogi kimondása előtt már olyan feltételrendszer kialakítására törekedtek, amely eleve korlátozza az egyházakat.

12 RÁKOSI Mátyás: Válogatott beszédek és cikkek. Budapest, 1951, 267. p.

Az állampárt elvárta, hogy az egyházak sajátos eszközeikkel legitimálják és előmozdítsák gazdasági, társadalompolitikai és kulturális céljait. A megállapodások rögzítették, hogy az egyháziak kötelesek esküt tenni az állam alkotmányára és deklarálniuk kellett egyetértésüket a köztársasággal, a földreformmal, az államosításokkal.

Az egyezmények hozadéka

Az egyezmények alapján az állam (1951-től az Állami Egyházügyi Hivatalon keresztül) 20 (katolikusoknál 18) éven át csekély, ötvenként csökkenő összegű (s az infláció miatt tovább értéktelenedő) „személyi és dologi államsegélyben” részesítette az egyházakat.

Az egyezményekben megszabott 20 esztendő elteltével a kormány időről időre megújította az államsegély folyósításának kötelezettségét, ez 1968 és 1990 között évi 75 millió forintot jelentett. Ezen felül rendkívüli támogatást adhatott az állam az egyházak műemlék épületeinek helyreállításához és állagmegőrzéséhez.

Az egyezményeknek köszönhetően 1948-ban a reformátusok 4 fiú és 2 leány (1952 után marad 1), az evangélikusok 2 (1952 után egyetlen marad), izraeliták 1, 1950-ben a katolikusok 8 gimnáziumot kaptak vissza. Az egyházi gimnáziumok mindannak ellenére mintaiskolákká fejlődtek, hogy tanáraik rendkívül leterheltek voltak, s hogy mind fizetést, mind egyéb állami működési hozzájárulásban hátrányban álltak az állami iskolákhoz képest.

Ezzel az intézkedéssorozattal csaknem sikerült elérni Rákosi Mátyás év eleji célkitűzését: az egyházi reakcióval az év végére végezni kell. Ám nem tört még meg a katolikus egyház.

Büntetőügyek – a Mindszenty-per

A háború befejezésével párhuzamosan megkezdődtek az internálások, letartóztatások, s ezek nem kerültek el az egyházi személyeket sem. Az adatok eltérőek, de nagyjából hasonló nagyságrendet jelölnek meg: 1948-ig 170–200 fő egyházi személy került a politikai rendőrség látókörébe. Mindszenty József hercegprímás 1947 szeptemberében kb. 200–300-ra becsülte a két év alatt eljárást elszenvedett papok számát. 1948. július 25-én a pápának 225 pap és szerzetes elítéléséről írt.¹³

Ezen eljárások ismertségéhez, hatásához nem mérhető az, amit Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek ellen folytattak le. A főpapot 1948. december 26-án tartóztatták le, és a Budapesti Népbíróság az 1949. február 3–8. között lezajlott koncepciós perben életfogytig tartó fegyházra ítélte. Kockázatos dolog volt Mindszenty letartóztatása. Bár nem ő volt az első főpap (1945-ben Turóczi Zoltán, 1948 nyarán Ordass Lajos evangélikus püspökök kerültek bíróság elé), akit letartóztattak, de ő volt az első olyan főpap, akit bíborosként a nemzetközi jog is védett.

Lembergben és Zágrábban már megelőzték Budapestet a főpapi perekben. Első volt 1945. április 11-én *Joszif Szlipij* lengbergi érsek, követte 1946. október 13-án *Aloysius Stepinac* zágrábi érsek. De míg Szlipijt és Stepinacot a fasisztákkal való együttműködéssel vádolhatták, addig Mindszentyt a nyilasok bebörtönözték! A hidegháború kellős közepén ellene már az új nemzetközi politikai helyzetnek megfelelő vádakot kreáltak: az új ellen-

13 Prímási Levéltár, Esztergom 5290/1948.

séggel, az amerikaiakkal való szövetkezéssel, kémkedéssel, összeesküvéssel, hazaárulással és valutaüzérkedéssel vádolták.

(Josef Berant, Prága érsekét 1949. júliusában tartóztatták le, internálták; Márton Aron gyulafehérvári püspököt 1949. június 21-én rabolták el; Stefan Wyszynski Varsó–gnieźnói érseket 1953 szeptemberében tartóztatták le.)

Az ítélettel – legalábbis a katolikus egyház szempontjából – egy korszak zárult le.

A változások tehát 1945 és 1948 között is igen radikálisak, de a koalíciós kormányzás egyházpolitikája még a polgári liberalizmus „szabad egyház szabad államban” elvet követő szeparációból indul ki. De már a koalíció éveiben is az egyházi érdekeken messze túl-növő, felbecsülhetetlen nemzeti értékeket képviselő intézményeket leromboltak, amellyel nemcsak a vallás és vallásosság csunkult, hanem a nemzeti kultúra egésze is.

Összegzés helyett

- (1) A hatalomra került erők a letűnt társadalmi és államrendet elutasították, sőt az átalakulás forradalmiságából következően alapvető kérdésekben a kontinuitást is megtagadták. Az egyházak – szinte egyik pillanatról a másikra – megszűntek (a nem jogi értelemben vett) államegyházak lenni („*kikerültek az Isten szabad ege alá*”). Az államegyházi szereplés befejeződését – annak anyagi, politikai és személyes következményei ellenére – az egyházak talán nagyobb belső krízis nélkül el tudták volna viselni. De! A változások élén álló politikai erők tevékenységüket materialista világnézetre és marxista társadalomelméletre alapozták. Ez élő bizonyága volt annak, hogy nem csupán az egyház tud világnézetet, legitimációs, magyarázó és értékelő rendszert nyújtani.
- (2) Ám az addig felhalmozott szerepek mindaddig az egyházak keretein belül éltek tovább, amíg az új rendszerben más hordozóra nem találtak (egyesületek, iskolák). Vagy egyes intézményeknek (pl. a szerzetesrendeknek) egyszerűen nem volt helyük az új társadalomban. Akár így, akár úgy, de végeredményben az egyházak társadalmi funkciója, hasznossága, léte vált kérdésessé.
- (3) A népegyházi jelleggel összefüggésben az egyházak ösztársadalmi intézményekként működtek és magukat az erkölcs és világnézet kérdéseiben illetékes intézménynek tartották, ám ezt az igényt az új rend nem vette figyelembe.
- (4) Az államegyház tehát egyrészt túlélte önmagát, másrészt – éppen mert korábbi intézményei és szerepei egy részét át tudta menteni – *államegyházból szemben álló egyházzá* vált. Az előbbieken említett szervezeti adottságokon túl az egyház ellenzékiiségének elvi és ideológiai alapja az volt, hogy saját világfelfogását és a marxizmust összeegyeztethetetlennek tartotta. A baloldalnak pedig ugyanez volt támadási alapja. 1945, illetve 1948 után fokozatosan felszámolták a polgári rend szinte valamennyi elemét (tulajdonviszonyok, politikai, társadalmi, ideológiai és kulturális vonatkozásban). Csupán egyetlen szellemet és szervezetet nem sikerült maradéktalanul felszámolni és alávetni: a vallást és az egyházakat. A vallás és a kereszténység első számú ideológiai ellenségévé lépett elő, az egyház és az egyháziak mint „klerikális reakció” 1948–50-re a szocialista építést akadályozó reakció generális gyűjtőmedencéje lett. A proletárdiktatúra egyházpolitikája megfélemlítő, megregulázó és likvidáló szándékba csap át. Az állami program végcélja az egyháztalanítás, azaz hogy belátható időn belül – mintegy 20 év alatt – felszámolják a vallásosságot és annak hordozóit, az egyházakat. Főellenségévé a katolikus egyház lépett elő.